

Відділенню наук про Землю НАН України — 60 років

В.І. Старостенко, В.П. Коболев, 2023

Інститут геофізики ім. С.І. Субботіна НАН України, Київ, Україна
Надійшла 2 серпня 2023 р.

Організаційно-структурне утворення Відділення наук про Землю в якості окремого підрозділу АН УРСР було офіційно затверджено на загальних зборах у червні 1963 р. і отримало назву — Відділ наук про Землю і Космос. Тому червень 1963 р. вважається днем народження Відділення наук про Землю НАН України [1].

До утворення Відділу наук про Землю і Космос вчені-природознавці впродовж попередніх 45 років пройшли всі етапи становлення і розвитку Академії з моменту її заснування. Назва Академії зазнавала змін чотири рази. У 1918—1921 рр. вона іменувалася Українська академія наук (УАН), з 1921 по 1936 р. — Всеукраїнська академія наук (ВУАН), у 1936—1991 рр. — Академія наук Української РСР (АН УРСР), з 1991 по 1993 р. — Академія наук України (АН України), а з 1994 р. — Національна академія наук України (НАН України). Структура Академії також постійно вдосконалювалась, природничі науки були представлені в таких підрозділах: кафедра прикладного природознавства у відділі фізико-математичних наук (1918), природничо-технічний відділ (1930), відділ математичних і природничих наук (1936), відділ фізико-математичних, хімічних і геологічних наук (1954), відділ хімічних і геологічних наук (1956) і, зрештою, відділ наук про Землю і Космос (1963) [2].

Нам приємно зазначити, що заснування Української академії наук (УАН) тісно пов'язане з іменами вчених-природознавців — Володимира Івановича Вернадсько-

го та Павла Аполлоновича Тутковського. А саме, комісія з формування статутно-проектної документації УАН, яку очолював В.І. Вернадський та до складу якої входив П.А. Тутковський, упродовж липня—вересня 1918 р. розробила законопроект про заснування УАН, статут, штати та кошторис. На їх підставі гетьман Павло Скоропадський 14 листопада 1918 р. підписав «Закон Української Держави про заснування Української академії наук у м. Києві», а також призначив 12 перших дійсних членів (академіків) УАН. Серед них два згаданих вище вчених-природознавців — ординарний академік Російської академії наук В.І. Вернадський та заслужений ординарний професор Київського університету Святого Володимира П.А. Тутковський¹. 27 листопада 1918 р. у Києві в будинку по вул. Великий Підвальний (зараз це вул. Ярославів Вал), 36 відбулось перше Спільне зібрання УАН, на якому головою-президентом був одногосно обраний В.І. Вернадського, а головою правління — П.А. Тутковський [3].

Найстарішим геологічним закладом в Україні слід вважати Український науково-дослідний геологічний інститут Народного Комісаріату освіти УРСР, створений в 1926 р. і переданий до складу ВУАН у 1930 р. (з 1939 р. — Інститут геологічних наук). Тоді це був загально визнаний теоретичний центр розвитку нових наукових напрямів геологічних досліджень і підготовки на-

¹ На початку створення Київський університет мав назву Імператорський Університет Святого Володимира [24, с. 86].

укових кадрів України. Особливо слід підкреслити, що Інститут геологічних наук є родоначальником низки наукових установ, що входять до складу Відділення наук про Землю НАН України. Зокрема, на основі його структурних підрозділів були створені: Інститут геології і геохімії горючих корисних копалин (1951), Інститут геофізики (1960), Сектор географії (1964), Інститут геохімії і фізики мінералів (1969), Відділення морської геології та осадового рудоутворення (1992) та ін. По-справжньому вражає перелік видатних вчених, які в різні роки очолювали Інститут: П.А. Тутковський (1926—1930), В.В. Різниченко (1930—1932), І.А. Лепікаш (1933—1934), М.Г. Світальський (1934—1937), Є.С. Бурксер (1938—1939), Б.І. Чернишов (1939—1946), В.І. Лучицький (1946—1949), А.Є. Бабинець (1949—1953), В.Г. Бондарчук (1953—1963), В.Б. Порфир'єв (1963—1968), Я.М. Белєвцев (1969), Є.К. Лазаренко (1969—1971), В.Я. Дідковський (1971—1977), Є.Ф. Шнюков (1977—1992), П.Ф. Шпак (1992—1996), П.Ф. Гожик (1997—2020). У 2020 р. директором Інституту було обрано С.Б. Шехуну (академік НАН України з 2021 р.) [4].

27 лютого 1962 р. Президентом АН УРСР було обрано 43-річного академіка АН УРСР Б.Є. Патона, який вже мав досвід науково-організаційної роботи, працюючи з 1950 р. заступником директора, а з 1953 р. — директором Інституту електрозварювання АН УРСР. З цього часу почався новий період розвитку АН УРСР, пов'язаний із перенесенням акценту від прикладних досліджень на фундаментальні, які розглядалися як головний ресурс академічної науки. Б.Є. Патон — це видатна людина, великий науковець та великий адміністратор, який в непростих умовах, що завжди траплялися, успішно керував Академією протягом 58 років!!! Це було великою удачею для Академії, для її збереження та розвитку [5²—9].

² Стаття В.В. Томазова [5] — виключно інформативна, правдива, глибока, розумна публікація про рід Патонів. Підкреслимо, що вона була опублікована за життя Б.Є. Патона і, найімовірніше, він з нею був ознайомлений до її видання.

На Загальних зборах у червні 1963 р. було прийнято новий статут, в якому було визначено удосконалену організаційну структуру АН УРСР. А саме, усі її установи були об'єднані в трьох секціях: фізико-технічних і математичних наук, хіміко-технологічних і біологічних наук, суспільних наук, що об'єднували дев'ять відділів (згодом відділень). До секції фізико-технічних і математичних наук АН УРСР входили чотири відділи, серед них — Відділ наук про Землю і Космос. Таким чином, червень 1963 р. вважається днем народження Відділення наук про Землю НАН України [2].

Цьому передували такі події. 18 квітня 1961 р. С.І. Субботіна, на той час директор Інституту геофізики АН УРСР, обирають академіком АН УРСР. Він і запропонував на загальних зборах АН УРСР створити Відділ³ наук про Землю і Космос, до якого увійшли Інститут геологічних наук, Інститут геології горючих копалин, Інститут геофізики, Морський гідрофізичний інститут та Полтавська гравіметрична обсерваторія як геофізичний та радіоастрономічний науково-дослідний заклад. Пропозицію було прийнято, а С.І. Субботіна обрано академіком-секретарем Відділу наук про Землю і Космос. Таким чином було створене наше Відділення АН України. Цікаво зауважити, що С.І. Субботін, як ми можемо сьогодні це розуміти, під словом «космос» мав на увазі астрономічне вивчення всесвіту [10, с. 579], тобто вивчення зірок і галактик. Згодом він, ймовірно, відчував, що термін «космос» у першій назві нашого Відділення був зайвим. Про це свідчать деякі офіційні листи, що збереглися за його підписом з 1972 р., в яких у назві нашого Відділення термін «космос» відсутній.

16 січня 1976 р. ми втратили С.І. Субботіна — видатного вченого-геофізика, фундатора і першого очільника Інституту геофізики (1961) і Відділу наук про Землю і Космос АН УРСР. За великі заслуги перед вітчизняною геофізичною наукою його ім'я у 1978 р. було присвоєно Інститу-

³ З 1971 р. Відділи АН УРСР стали називатися Відділеннями АН УРСР [12, с. 228].

С.І. Субботін — академік-секретар Відділу наук про Землю і Космос АН УРСР (1963—1976).

М.П. Щербак — академік-секретар Відділення геології, геофізики та геохімії АН УРСР (1976—1983).

ту геофізики АН УРСР, а 13 липня 1981 р. на фасаді будівлі Інституту було відкрито меморіальну дошку з бронзовим скульптурним відображенням С.І. Субботіна. У 1998 р. в НАН України засновано премію його імені за видатні наукові досягнення в галузі геофізики, гідрофізики, наукового приладобудування, метрології та фізики атмосфери [1].

У 1976 р. академіком-секретарем Відділення було обрано член-кореспондента АН УРСР М.П. Щербака (академік АН УРСР з 1979 р.). Як директор Інституту геохімії і фізики мінералів АН УРСР (з 1977 р.) він сконцентрував багатопрофільну наукову тематику Інституту на двох головних проблемах: 1) еволюція ендегенних процесів у докембрії і перспективи рудоносності Українського щита; 2) еколого-геохімічне районування та прогнозування еколого-хімічного стану в Україні. Зауважимо, що в 1993 р. за його ініціативи Інститут геохімії і фізики мінералів АН УРСР було перейменовано в Інститут геохімії, мінералогії та рудоутворення АН УРСР. У 2006 р. Інституту присвоєно ім'я його засновника і першого директора, академіка АН України М.П. Семененко — видатного вченого в галузі петрології, геохімії, геохронології та рудоносності докембрію.

М.П. Щербак очолював Відділення наук про Землю і Космос АН УРСР до 1980 р. У цей час в АН СРСР аналогічне Відділення мало назву Відділення геології, геофізики та геохімії [11]. Тому М.П. Щербак запропонував для нашого Відділення аналогічну назву: Відділення геології, геохімії та геофізики АН УРСР. Президія АН УРСР 12 березня 1980 р. таку пропозицію М.П. Щербака прийняла та затвердила. На тому ж засіданні, з ініціативи на той час директора Морського гідрофізичного інституту АН УРСР, академіка АН УРСР Б.О. Нелєпо, було утворено Відділення океанології, гідрофізики та географії на базі двох установ Відділення наук про Землю і Космос — Морського гідрофізичного інституту з Експериментальним відділенням та Сектора географії (з 1991 р. Інститут географії), виведеного з підпорядкування Інституту геофізики АН УРСР [12].

А.В. Чекунов — академік-секретар Відділення наук про Землю АН УРСР (1983—1988).

В.І. Старостенко — академік-секретар Відділення наук про Землю НАН України (1988—2004).

У 1983 р. академіком-секретарем Відділення геології, геохімії та геофізики АН УРСР обирається академік АН УРСР А.В. Чекунов, на той час — директор Інституту геофізики ім. С.І. Субботіна АН УРСР. Він звертається до Президії АН УРСР з пропозицією повернутися до початкової назви нашого Відділення, але без терміну «космос». Президія АН УРСР таку назву затвердила 28 лютого 1983 р. і прийняла рішення розформувати Відділення океанології, гідрофізики та географії, а його установи повернути до Відділення наук про Землю. Тобто з ініціативи А.В. Чекунова ми отримали не тільки нову назву Відділення, а й збільшений склад його структурних підрозділів за рахунок приєднання Морського гідрофізичного інституту та Сектора географії. Підстави для прийняття більш точної назви нашого Відділення, запропонованої А.В. Чекуновим, наступні. Космос, як зазначалося, вивчається за допомогою вивчення зірок і галактик. А це робиться за допомогою використання штучних супутників Землі, космічних апаратів та міжпланетних станцій. Всі ці дослідження відносяться до астрономії або до астрофізики. А тому в Академіях наук названі дослідження включені до Відділень фізики чи Відділень фізики і астрономії (дивись, наприклад [11, 13]). Ось чому А.В. Чекунов так зробив.

А.В. Чекунов — видатний український учений в галузі комплексного дослідження глибинної будови земної кори та верхньої мантії методами глибинної геофізики, зокрема Центральної та Східної Європи [1, с. 92—93, 14]. Він очолював Відділення наук про Землю до 1988 р.

У 1988 р. академіком-секретарем Відділення обирають чл.-кор. В.І. Старостенка (академік з 1990 р.), на той час — заступник директора з наукової роботи Інституту геофізики ім. С.І. Субботіна АН УРСР. В.І. Старостенко був академіком-секретарем Відділення до 2004 р. З 1996 до 2002 р. він входив до Науково-організаційного комітету (Scientific Steering Committee) Міжнародної програми EUROPROBE Європейського наукового фонду. Це було результатом ви-

конання науковцями Інституту геофізики ім. С.І. Субботіна НАН України важливих геофізичних досліджень, значна частина яких проводилась у співдружності із закордонними установами і фінансувалась Європейським науковим фондом [15, 16].

У 2003 р. з ініціативи та сприяння чл. кор. НАН України С.О. Довгого (академік НАН України з 2018 р.) та активній і великій роботі В.І. Старостенка була підготовлена та видана монографія, присвячена 40-річчю Відділенню наук про Землю НАН України та 85-річчю НАН України [1]. Остання залишається єдиним і найбільш інформативним виданням про Відділення наук про Землю НАН України, в якому наведена інформація про становлення та розвиток НАН України та нашого Відділення того часу, його персональний склад, наукові установи та наукові товариства, наукові періодичні видання тощо.

У 2004 р. академіком-секретарем Відділення наук про Землю НАН України обирають академіка НАН України В.М. Шестопалова, видатного вченого в галузі гідрогеології, екології та інженерної геології [17—19], одного з активних учасників ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи 1986 р. [20]. Всі дослідження В.М. Шестопалова надзвичайно важливі для нашого життя і такими вони будуть завжди, особливо враховуючи те, що людська діяльність постійно погіршує екологічний стан довкілля. Є багато засобів отримувати енергію (нафта, газ, вугілля, атомна енергетика та ін.), а воду замінити нічим неможливо, вона — основа життя не тільки на Землі, а й загалом у Всесвіті, і як зазначено на стор. 10 в монографії [21] «Вода — это сама жизнь». У цій же монографії на стор. 9 В.В. Гончарук вказує, що найкраща бутильована вода — «Моршинська», він пише: «Моршинская» являється безупречною с точки зрення фізіологічного впливу на організм людини». Під керівництвом В.М. Шестопалова і за його активної участі виконані дослідження з оцінювання родючості ландшафтних умов на захворюваність дітей під впливом радіації та інших забруднювачів. Протягом багатьох

років В.М. Шестопалов із співробітниками займається проблемами мінеральних вод — картуванням їх розповсюдження і різноманіття, вивченням формування окремих їх видів, зокрема мінеральних вод типу «Нафтуся», розробкою першої української класифікації мінеральних вод. Він вперше обґрунтував і довів наявність двох областей розповсюдження мінеральних вод типу «Нафтуся» — Карпатської і Подільської. В.М. Шестопалов обіймав посаду академіка-секретаря Відділення наук про Землю НАН України до 2015 р.

У 2014 р. внаслідок анексії Росією Кримської автономії та окупації частини Донецької і Луганської областей з підпорядкування Відділення наук про Землю НАН України вийшли: Морський гідрофізичний інститут (м. Севастополь) і Український державний науково-дослідний і проектно-конструкторський інститут гірничої геології, геомеханіки і маркшейдерської справи (м. Донецьк).

В.М. Шестопалов — академік-секретар Відділення наук про Землю НАН України (2004—2015).

О.М. Пономаренко — академік-секретар Відділення наук про Землю НАН України (з 2015 р.)

У 2015 р. академіком-секретарем нашого Відділення обирають директора Інституту геохімії, мінералогії та рудоутворення ім. М.П. Семененка НАН України, академіка НАН України (з 2015 р.) О.М. Пономаренка — відомого фахівця в галузі вивчення геології та геохронології докембрію Українського щита за допомогою застосування ізотопно-геохронологічних методів [22, 23].

В наш воєнний час тяжко працювати взагалі всім, а на високих адміністративних посадах — особливо. О.М. Пономаренко здійснює координацію міждисциплінарних досліджень у галузі наук про Землю, забезпечує участь установ Відділення у вирішенні науково-технічних проблем розвитку мінерально-сировинної бази України. Всі ми завжди готові йому допомагати.

Сьогодні до складу Відділення наук про Землю НАН України входять: Інститут геологічних наук, Інститут геофізики ім. С.І. Субботіна та його структурні підрозділи (Карпатське відділення, Полтавська гравіметрична обсерваторія, Відділення геодинаміки вибуху), Інститут геохімії, мінералогії та рудоутворення ім. М.П. Семененка, Інститут геології і геохі-

мії горючих копалин, Інститут географії, Інститут проблем природокористування та екології, Інститут проблем математичних машин і систем та Український гідрометеорологічний інститут ДСНС та НАН України; державні установи: «Науковий центр аерокосмічних досліджень Землі Інституту геологічних наук НАН України», «Науково-інженерний центр радіо-гідрогеологічних полігонних досліджень НАН України», «Центр проблем морської геології, геоєкології та осадового рудоутворення НАН України» і «Науковий гідрофізичний центр НАН України». На сьогодні в цих установах працює понад 1 тис. наукових співробітників, серед яких 8 академіків (С.О. Довгий, О.Ю. Лукін, М.І. Павлюк, О.М. Пономаренко, Л.Г. Руденко, В.І. Старостенко, В.М. Шестопалов, С.Б. Шехунова) і 14 членів-кореспондентів НАН України (В.Г. Бахмутов, О.Б. Гінтов, В.О. Ємельянов, О.В. Кендзера, В.П. Коболь, Р.І. Кутас, В.Ю. Максимчук, Е.Д. Маруняк, В.І. Осадчий, М.С. Попов, В.П. Семененко, Л.М. Степанюк, О.А. Щипцов, М.А. Якимчук).

Наукову роботу 14 установ, що входять до складу Відділення наук про Землю НАН України, спрямовано на вирішення актуальних наукових проблем, пов'язаних із нарощуванням мінерально-сировинної бази України, мінімізацією наслідків природних і техногенних катастроф, збереженням довкілля, сталим розвитком регіонів. Незважаючи на складний для країни час, попри суттєве скорочення обсягів фінансування з державного бюджету на діяльність Академії, Відділення наук про Землю продовжує діяльність, спрямовану на підтримання геологічних господарств України, спостереження за станом довкілля та забезпечення протидії агресору і несприятливим природним явищам. З урахуванням необхідності розв'язання проблем, важливих для оборони і безпеки держави та повоєнного відновлення країни, актуалізовано та суттєво розширено тематику наукових досліджень і науково-технічних розробок установ Відділення наук про Землю на 2023—2025 рр.

Список літератури

1. Відділення наук про Землю. Відпов. ред. В.І. Старостенко. Київ: Поліграфія ТОВ «Макрос», 2003. 272 с.
2. Національна академії наук України. 1918—2008: до 90-річчя від дня заснування. Голов. ред. Б.Є. Патон. Київ: Вид-во КММ, 2008. 624.
3. Перші академіки (дійсні члени) Української академії наук: до 100-річчя Національної академії наук України: науково-допоміжний бібліографічний покажчик. Київ: ДНТБ України, 2018. 249 с.
4. Інститут геологічних наук Національної академії наук України, 1926—2012. Київ: Вид. ІГН НАН України, 2012. 40 с.
5. Томазов В.В. Рід Патонів: історія та генеалогія. *Вісник НАН України*. 2018. № 11. С. 79—95.
6. Про життя і здобутки великої людини і видатного вченого. *Вісник НАН України*. 2020. № 8. С. 4—5.
7. Старостенко В.І. Борис Евгеньевич Патон — национальное достояние Украины. *Геофиз. журн.* 2012. Т. 34. № 2. С. 154—157.
8. Старостенко В.І. Еще несколько слов о Борисе Евгеньевиче Патоне. *Геофиз. журн.* 2018. Т. 40. № 5. С. 301—304.
9. Історія Академії наук України. 1918—1993. Київ: Наук. думка, 1994. 328 с.
10. Большой энциклопедический словарь. Москва: Большая Российская энциклопедия, 1998. 1456 с.
11. Академия наук СССР. 1980—1982. Справочник. Москва: Наука, 1980. 710 с.
12. Національна академії наук України. 1918—2013. Хронологія. Київ: Фенікс, 2013. 558 с.
13. Національна Академія наук України. Довідник. 2000. Київ, 2000. 437 с.
14. Старостенко В.І., Коболєв В.П., Кучма В.Г. До 90-річчя з дня народження Анатолія Васильовича Чекунова. *Геофиз. журн.* 2022. Т. 44. № 2. С. 170—176.
15. Старостенко В.І. Інституту геофізики ім. С.І. Субботина НАН України — 60 лет. *Геофиз. журн.* 2021. Т. 43. № 1. С. 276—283.
16. Старостенко В.І. Еще один опыт юбилейного самообслуживания: мне — 70. *Геофиз. журн.* 2005. Т. 27. № 3. С. 548—560.
17. Водообмен в гидрогеологических структурах Украины. Водообмен в естественных условиях. Отв. ред. В.М. Шестопапов. Киев: Наук. думка, 1989. 288 с.
18. Водообмен в гидрогеологических структурах Украины. Водообмен в нарушенных условиях. Отв. ред. В.М. Шестопапов. Киев: Наук. думка, 1991. 528 с.
19. Шестопапов В.М., Петренко Л.І., Романюк І.М. Збільшення продуктивності водозабору у водовмісних кристалічних породах унаслідок штучного збільшення їх тріщинуватості способом вибуху. *Геофиз. журн.* 2021. Т. 43. № 5. С. 19—34.
20. Шестопапов В.М. Формирование поля радиоактивного загрязнения. В кн.: Чернобыльская катастрофа. Гл. ред. В.Г. Барьяхтар. Киев: Наук. думка, 1995. С. 170—258.
21. Горчарук В.В. Наука о воде. Киев: Наук. думка, 2010. 512 с.
22. Іваницький В.П., Брик О.Б., Пономаренко О.М. Радіаційностимульовані окисно-відновні процеси за участю заліза в мінералах. Київ: Наук. думка, 2021. 437 с.
23. Привалов В.О., Осьмачко Л.С., Пономаренко О.М. Геодинамічні умови формування речовинних комплексів докембрію Українського щита. Київ: Наук. думка, 2020. 174 с.
24. КІЕВЪ вчора і сьогодні. Київ: Видавець Ашот Арутюнян, 2005. 208 с.